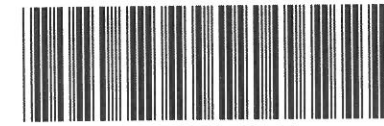

2-čch-1

1708

Knihovna FF MU Brno

2571805977

2 | 2018

český časopis historický

The Czech Historical Review

Ročník 116 / Založen 1895

99,50,- Kč

*

STUDIE

Naše živá i mrtvá minulost po padesáti letech
(Imprese nad osmi eseji z roku 1967)

PETR ČORNEJ

PETR ČORNEJ: *Naše živá i mrtvá minulost Fifty Years Later* (Impressions of these eight essays from 1967)

This study was written for the occasion of the fiftieth anniversary of the publication of *Naše živá i mrtvá minulost/Our Living and Dead Past* (Praha, Svoboda 1968), which was instigated by then leading historian František Graus, and in which eight key essays on core problems of Czech history were published, mainly written by younger talented researchers. The study combines a reader witness approach and an analysis of the wider context of the book's publication which in many regards (its criticism of dogmatic Marxism and its erosion of the traditional picture of Czech history) is one of Czech historiography's milestones. It characterises and assesses all eight papers (with particular focus on Graus's introductory essay), looks at its reception at the time, which was not wholly positive, and endeavours to answer the question of whether the team of authors' work fulfilled the tasks it had set itself.

Key words: Czech history – state – nation – people – crisis of history – Marxism – structuralism – postmodernism – 1968

Rukopis nevelké, leč proslulé knížky *Naše živá i mrtvá minulost* byl odevzdán do tisku 3. listopadu 1967, čtyři měsíce po IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, zhruba měsíc po represivním zásahu proti Literárním novinám, tři dny po Strahovských událostech, čtyři dny před 50. výročím Říjnové revoluce, šest týdnů před I. Československým beatovým festivalem a dva měsíce před lednovým plenárním zasedáním Ústředního výboru Komunistické strany Československa.¹ V literární vědě, lingvistice i filozofii tehdy slavil vítězný návrat strukturalismus, v beletrii, v divadle i ve filmu se vedle hravé absurdity prosazoval existencialismus a umělecká sféra otevřeně uctívala meziválečnou avantgardu, jejíž protagonisté ještě žili a tvořili.² Strukturalismus, existencialismus a avantgarda byly proudy

¹ IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Protokol). Praha 27. – 29. června 1967, Praha 1968; I. Čs. beat festival Praha 1967, Melodie 6, 1968, č. 3, s. 79–81; Vojtěch LINDAUR – Ondřej KONRÁD, *Bigbit*, Praha 2001, s. 39–41; Dušan HAMŠÍK, *Spisovatelé a moc*, Praha 1969, s. 151–187; Petr PITHART, *Osmádesátý*, Praha³ 1990, s. 109–114; Ota ŠÍK, *Jarní probuzení. Iluze a skutečnost*, Praha² 1990, s. 144–166; *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, ed. Jiří Hochman, Praha 1993, s. 122–137; Karel KAPLAN, „Všechno jste probráli!“ *Co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů*, Praha 1997; Milan JUNGSMANN, *Literárky – můj osud. Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*, Brno 1999, s. 231–239, 242–246; Eduard GOLDSTÜCKER, *Vzpomínky 1945–1968*, Praha 2005, s. 137–140; Jan MERVART, *Naděje a iluze. Čestí a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*, Brno 2010, s. 173–250.

² V oblasti literární vědy vycházely základní práce předních českých strukturalistů i vědců spjatých s Pražským lingvistickým kroužkem. Viz například Jan MUKAŘOVSKÝ, *Studie z estetiky*, Praha 1966; Felix VODIČKA, *Struktura vývoje*, Praha 1969; Roman JAKOBSON, *Slovesné umění a umělecké slovo*, ed. Miroslav Červenka, Praha 1969. Kromě toho se objevovaly publikace mladší strukturalistické generace; jako pars pro toto uvádím *Struktura a smysl literárního díla. Sborník studií*, ed. Miroslav Červenka, Praha 1966. O strukturalistickou metodu se opíral i úspěšný učební text určený pro střední školy a vydaný v nákladu 100 000 výtisků (Felix VODIČKA a kolektiv, *Svět literatury I*, Praha 1967). Poctou české meziválečné avantgardě bylo vydání promyšlené antologie *Poetismus*, edd. Květoslav Chvatík – Zdeněk Pešat, Praha 1967. K dobové situaci v literární vědě, beletrii a dramatické tvorbě Pavel JANOUŠEK a kolektiv, *Dějiny české literatury 1945–1989. III. 1958–1969*, Praha 2008, s. 79–90, 137–171, 312–370, 439–459. O poměrech v jazykovědě *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, ed. Jana Pleskalová a kolektiv, Praha 2007, s. 150–163, 224–234, 447–457. Filmovou evidenci zaznamenala encyklopedie *Český hraný film. IV. 1961–1970*, ed. Eva Urbanová, Praha 2004, respektive Jan LUKEŠ, *Diagnózy času. Český a slovenský poválečný film (1945–2012)*, Praha 2013, s. 100–122. O hlavních dílech české filozofie té doby v bilančních přehledech Josef ZUMR, *Československá filosofie přítomnosti*, Filosofický časopis 17, 1969, s. 417–427 (s důrazem na strukturalismus a vliv umělecké avantgardy); Jan ZOUHAR, *Česká filozofie v šedesátých letech. Poznámky k tématu*, Brno 2009; Jan MERVART, *Filosofický časopis mezi stalinismem a normalizací*, in: 60 let Filosofického časopisu, Praha 2013, s. 9–32, zvláště s. 24–26. Viz k tomu nově autentické vzpomínky Roman KANDA – Jan MERVART (edd.), *Navázat na pozitivní tradici šedesátých let. S Josefem Zumrem o marxismu, filozofii a literatuře*, Česká litera-

programově ahistorické, v českém prostředí, a to dvakrát podtrhuji, dokonce antihistorické. Všechny také v obecné rovině víceméně souzněly s duchovním klimatem euroatlantické civilizace v období „zlatých šedesátých“. Společnost na Západě a částečně též na východní straně železné opony se instinktivně zbavovala zátěže dějin, obracela se k přítomnosti a rychle ztrácela porozumění pro historismus, jeden z konstitutivních elementů evropského myšlení 19. a počátku 20. století. Pro historiky a v tradici ukotvené intelektuály, obávající se civilizačních důsledků postupného rozpadu dějinného vědomí, byl vzniklý stav důvodem k znepokojení. Ve Spojených státech, na evropském Západě a zanedlouho, ač poněkud nesměle, i u nás se mluvilo o *krizi historie* a o nutnosti definovat nové poslání historiografie. Ta se jevila značné části veřejnosti jako věda povýtce antikvární, nepříliš potřebná a v československých podmínkách navíc diskreditovaná poplatností, ba přímo služebností pouornorovému režimu, který čelní čeští i slovenští historikové spoluvytvářeli.

Přibližně takový byl širší kontext, v němž se *Naše živá i mrtvá minulost* zrodila. Nápad vydat knihu, jež by se prostřednictvím neotřelých interpretací klíčových problémů českých dějin pokusila rehabilitovat historii i historiky, vznikl podle vzpomínek Josefa Petráně na přelomu let 1966–1967.³ Iniciátorem a zároveň tvůrcem koncepce chystané publikace byl František Graus (1921–1989), mimořádně nadaný vědec a zároveň kontroverzní osobnost.⁴ Graus si „krizi historie“ uvědomoval nejen na základě obeznámenosti se západní vědeckou produkcí, nýbrž vnímal ji též prismatem zkušeností židovského vězně nacistických koncentračních táborů, nadšeného marxisty a posléze člověka zklamaného realitou socialismu. Od roku 1965 publikoval na toto téma několik článků, v nichž předkládal návrhy jak neutěšenou situaci překonat.⁵

tura 65, 2017, s. 902–920, zvláště s. 909–915 (širší verze rozhovoru in: Ivan Landa – Jan Mervart a kol., *Imaginace a forma. Mezi estetickým formalismem a filosofií emancipace*. Studie Josefu Zumrovi, Praha 2018, s. 325–369).

- 3 Josef PETRÁŇ, *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha 2015, s. 341. Obdobně Věra OLIVOVÁ, *Spolupráce s Františkem Grausem*, in: František Graus – člověk a historik. Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002, edd. Zdeněk Beneš – Bohumil Jiroušek – Antonín Kostlán, Praha 2004, s. 19–21, zvláště s. 20.
- 4 Naděžda MORÁVKOVÁ, *František Graus a československá poválečná historiografie*, Praha 2013; *František Graus – člověk a historik*, passim.
- 5 František GRAUS, *Světové dějiny a úkoly československé historiografie*, ČsČH 13, 1965, s. 521–528 (navazující diskuse, do níž zasáhli Pavel Oliva, Jaroslav Marek, Josef Macůrek a Ladislav Ulčák, probíhala na stránkách ČsČH 14, 1966, s. 66–69, 214–222, 548–554, 699–702); TÝŽ, *Historie – úkol, nebo mýtus?*, Kulturní tvorba 5, 1967, č. 28, s. 1, 3 (přetištěno in: František

Ve stejném duchu se nese i Grausův vstupní esej k *Naší živé i mrtvé minulosti*, dokončený 20. března 1967 a neprodleně poskytnutý jako inspirativní podklad dalším členům autorského týmu.⁶ Výrobní lhůty bývaly v oněch časech nekonečně dlouhé, takže si polovina příspěvatelů vyzkoušela ozvučnost svých tezí počátkem března 1968 v rámci semináře lektorů Socialistické akademie na Živohošti.⁷ Kniha samotná se dostala do obchodní sítě až na počátku roku 1969, konkrétně ve čtvrtek 9. ledna.⁸ Dějiny mezitím učinily několik pověstných přemetů, jež mnohé z publikovaných názorů potvrdily, zpochybnily i vyvrátily. Jedna z prvních významnějších recenzí vyšla v *Lidové demokracii* 16. dubna 1969,⁹ takřka příznačně den před zvolením Gustáva Husáka prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Československa.¹⁰ V tiráži knížky, vydané nakladatelstvím *Svoboda* a zařazené do prestižní ediční řady *Otázky dějin*,¹¹ se však téměř symbolicky skví datum 1968, skutečný rok výroby. K distribuci došlo s určitou prodlevou. Naštěstí ještě včas. Tolik základní údaje.

Slavnou „zelenou knížku“ jsem přečetl vcelku a souvisle třikrát. Poprvé jako student prvního ročníku Filozofické fakulty Univerzity Karlovy na konci roku 1969. V Praze publikace rychle zmizela (náklad 2500 výtisků byl na dobové poměry velmi nízký), a tak mi ji půjčila spolužačka Renata Jakešová (nyní Ferklová). Jména některých autorů jsem znal díky jiné „nazelenalé“ publikaci z nakladatelství

Graus – člověk a historik, s. 207–215). Blíže k tomu Zdeněk BENEŠ, *Minulost živá i mrtvá*, in: František Graus – člověk a historik, s. 119–129.

- 6 *Naše živá i mrtvá minulost. 8 esejí o českých dějinách*, ed. František Graus, Praha 1968, s. 209.
- 7 František GRAUS, *Obecný přehled českých dějin – úvod do diskuse*, in: Lid, národ, stát v našich dějinách (Sborník materiálů z celostátního semináře, konaného ve dnech 7.–8. března 1968 na Živohošti), ed. Jan Pelán, Praha 1968, s. 5–11; Zdeněk [sic!] TŘEŠTÍK, *Lid, stát a národ v nejstarším období našich dějin*, ibidem, s. 12–20; Josef PETRÁŇ, *Lid a národ v době pobělohorské*, ibidem, s. 27–34 (přetištěno in: Josef Petráň, *České dějiny ve znamení kultury /Výbor studií/*, edd. Jaroslav Pánek – Petr Vorel, Pardubice 2010, s. 196–203); Jiří KOŘALKA, *Historie českého politického vývoje 19. století*, ibidem, s. 40–48.
- 8 Viz Nové knihy 8. 1. 1969, č. 1–2 (za obstarání údaje a fotokopii děkuji příteli Petru Šámalovi). První mně známou recenzi (vlastně anotaci) publikoval Grausův kolega z Historického ústavu ČSAV Josef Janáček. Viz Jěk, *Naše živá i mrtvá minulost*, Doba 1, 6. 3. 1969, s. 15 (za obstarání textu děkuji kolegovi Janu Hrdinovi).
- 9 Jiří VITULA, *Naše živá i mrtvá minulost*, *Lidová demokracie* 25, 16. 4. 1969, č. 89, s. 3.
- 10 Milan MACHÁČEK, *Gustáv Husák*, Praha 2017, s. 412–418.
- 11 Předsedou ediční rady *Otázek dějin* byl František Graus, v jehož gesci tak vyšly české překlady stěžejních metodologických pojednání západních historiků. Viz Marc BLOCH, *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*, Praha 1967; Edward Hallett CARR, *Co je historie?*, Praha 1967. V důsledku zpoždění v nakladatelských plánech pak též Henry Stuart HUGHES, *Historie jako umění a věda*, Praha 1970.

Svoboda už před maturitou¹² a texty Františka Šmahela mi zpříjemňovaly dlouhé prázdniny před vstupem na vysokou školu.¹³ Podruhé jsem *Naši živou i mrtvou minulost* přelouskal v létě 1972, potřetí až na podzim 2017, abych si po letech učinil nový obrázek a byl, jak se říká, „in“. Kupodivu se z mého pohledu mnoho nezměnilo, vlastně vůbec nic. To, co se mi líbilo před téměř padesáti léty, se mi líbí nadále, s čím jsem tehdy nesouhlasil, mě irituje ještě dnes. Je to zvláštní, protože staré gnómické rčení tvrdí, že jen hlupák nemění své názory. Někdy ale člověk bývá na své hlupství oprávněně pyšný.

Cíl kritické, bilanční a zároveň programové knížky je navzdory uplynulému půlstoletí zřejmý. V intencích Františka Grause hodlala rozrušit tradiční schémata, zatěžující vnímání české minulosti, tedy zpochybnit kanonický obraz českých dějin, vytvořený v 19. století a v základních rysech, byť s dílčími posuny, převzatý stalinisticky i národovecky orientovanými marxisty po roce 1948. Splnit vyčtený úkol nebylo možné bez revize dosavadních východisek a bez kritického rozboru významových proměn klíčových pojmů *stát – národ – lid*, na nichž spočívaly koncepce (netoliko české) historiografie 19. a první poloviny 20. věku.¹⁴ Právě tady se otvíral prostor pro uplatnění moderních (i módních) strukturalistických podnětů, včetně metody sémantické analýzy.¹⁵ Publikace však sledovala i další

12 *Kapitoly z českých dějin 1. Texty prvního semestru 41. rozhlasové university, vysílané od února do června 1968*, ed. Jarmila Lakosilová, Praha 1968.

13 František ŠMAHEL, *Jeroným Pražský. Život revolučního intelektuála*, Praha 1966; TÝŽ, *Polipanství konvertité*, *Dějiny a současnost* 9, 1967, č. 1, s. 8–10; TÝŽ, *Od svobody slova božího k toleranci z nutnosti*, *Dějiny a současnost* 10, 1968, č. 6, s. 5–9; TÝŽ, *Svár víry a „jazyka“ v husitských Čechách*, *Dějiny a současnost* 10, 1968, č. 8, s. 1–3; TÝŽ, *Počátky studentské nonkonformity*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 4, s. 32–37; TÝŽ, *Hranice pravdy*, *Mladá fronta* 25, 5. 7. 1969, č. 156, příloha 52 víkendů s MF, s. 8; 12. 7. 1969, č. 162, příloha 52 víkendů s MF, s. 8. Viz k tomu i interview *O dějinách se má nejen číst, ale i přemýšlet... S PhDr. Františkem Šmahelem. CSc., nad jeho knihou „Hranice pravdy“*, *Mladá fronta* 25, 5. 7. 1969, č. 156, příloha 52 víkendů s MF, s. 1.

14 Tento požadavek vznesl v předstihu F. GRAUS, *Světové dějiny a úkoly československé historiografie*, s. 523.

15 I když většina českých historiků pohlížela (a stále pohlíží) na teoretickou a metodologickou problematiku s nedůvěrou, přece jen strukturalistické postupy a výzkum významových posunů centrálních pojmů našly uplatnění již v českém meziválečném dějepísectví, a to zejména zásluhou Františka Kutnara a Jana Slavíka. Na konci šedesátých let na nosné trendy v západní historiografii, zejména na strukturalismus, soustavně upozorňoval Jaroslav MAREK, *Strukturalismus pro historiky I. Prolegomena*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 6, s. 18–21; *Strukturalismus pro historiky II. Claude Lévi-Strauss*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 7, s. 16–19; *Strukturalismus pro historiky III. Michel Foucault*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 8, s. 13–15 (přetištěno s nově zařazeným poznámkovým aparátem pod souhrnným názvem *Strukturalismus pro historiky*, in: *Mistra dělá zkratka. Studie a eseje Jaroslava Marka*, edd. Tomáš Borovský – Jan Dvořák – Milan Řepa, Brno – Praha 2016, s. 349–369). Ve stejné době vznikl Mackův zásadní příspěvek o historické sémantice,

záměry. Seznamovala kulturní veřejnost s výsledky, k nimž vědecké bádání dospělo do poloviny šedesátých let a jež se namnoze rozcházely s běžnými učebnicovými i popularizačními výklady. A v neposlední řadě hleděla též do budoucnosti. Snažila se české historiografii a českým historikům, nespokojeným s viditelným poklesem zájmu o minulost, nabídnout nárys nového konceptu dějin i novou perspektivu. Tu spojovala s emancipací oboru, tj. v jeho osvobození z dusivého tlaku politické moci. Z většiny textů tryská i po padesáti letech naděje, že se historická věda bude vbrzku vyvíjet nezávisle a svobodně. Ve zpětném zrcadle se toto konstatování jeví jako protimluv, neboť většina autorů se pohybovala v hranicích marxismu, byť opustila jeho dogmatickou variantu a chápala jej jako otevřený systém.¹⁶

Nedivme se jejich ukotvení a iluzím. S výjimkou Bedřicha Loewensteina byli všichni členy Komunistické strany Československa. Takový poměr (vlastně nepoměr) mezi straníky a bezpartijními byl tehdy na společenskovědních pracovištích obvyklý. Pro srovnání uvádím, že na katedře československých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy vyučoval roku 1968 rovněž jediný nekomunista – František Kutnar.¹⁷ Autory „zelené knížky“ spojovalo kromě politické příslušnosti i generační pouto. Většinou se narodili mezi léty 1929–1934, poněkud starší byli pouze František Graus a Věra Olivová (1926–2015). Pomineme-li tuto dvojici, činil průměrný věk přispěvatelů 35–36 let, což bylo svým způsobem optimální. Historik v této fázi zpravidla prožívá první vědecký vrchol. Mívá již dostatek badatelských zkušeností a zároveň ještě není okoralý, takže se nebojí s patřičnou vehemencí formulovat a prosazovat neotřelé poznatky, názory i nápady. A ještě jedna okolnost stojí za zmínku. Všichni autoři působili v pražských institucích, ať již na Filozofické fakultě, či v Historickém ústavu ČSAV, duchovní otec knihy dokonce na obou pracovištích. Tím se vysvětluje personální složení kolektivu, i když lze litovat, že stranou zůstali generačně spříznění brněňští

rozmetaný roku 1970 a publikovaný až s dvacetiletým zpožděním. Viz Josef MACEK, *Historická sémantika*, ČČH 89, 1991, s. 1–30.

16 V podstatě to potvrzuje V. OLIVOVÁ, *Spolupráce s Františkem Grausem*, s. 20. Shodně konstatování v zajímavé recenzi, kterou v New Yorku zveřejnil někdejší Pekařův posluchač Karel [VI.] SCHWARZENBERG, *Naše živá i mrtvá minulost*, *Proměny* 4, 1969, č. 6, s. 94–95. Recenzent uvedenou skutečnost ocenil, protože „socialismus“ autorům prospěl. „On je naučil jít pokaždé za tím, jaké třídě nějaký dějinný činitel náležel – a zkoumat, jaký hmatatelný zájem při politickém dění přicházel v úvahu.“ Ibidem, s. 95.

17 Blíže Josef PETRÁŇ – Eduard MAUR, *František Kutnar a Univerzita Karlova*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepísectví na formování obrazu české minulosti (*Z Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum* 4), Semily 1998, s. 147–159, zvláště s. 151–155.

historikové Josef Válka, Jaroslav Mezník a Jaroslav Marek, jejichž přínos do rušného dobového diskursu byl neoddiskutovatelný.

Paradoxně nejdůsledněji se na stránkách publikace rozešel s marxismem František Graus, který jej po únoru 1948 energicky a s využitím mocenských nástrojů prosazoval jako jediný závazný vědecký směr. Nemíním zde rekapitulovat genezi Grausova vztahu k marxismu a komunistickému režimu, což podrobně a lépe učinili jiní.¹⁸ Spokojím se jen s lapidární poznámkou. Nebyla to náhoda. Graus byl, obrazně řečeno, moderní Ahasver, neustále putující za ideálem, jehož naplnění by jedinci i celé společnosti zaručilo šťastný život a který opakovaně hledal ve velkých ideologiích.¹⁹ Šedesátá léta však velkými ideologiemi otrásla, zpochybnila platnost historických argumentů, jimiž podpíraly svou legitimitu, ba zproblematicovala samotný pojem pravdy i možnost jejího objektivního poznání. Asi nejpůsobivěji tehdy vyjádřil nejednoznačnost vnímání reality slavný film režiséra Michelangela Antonioniho *Blow-Up (Zvětšenina)*, natočený roku 1966 a uvedený do československých kin na podzim 1968.

I vědomí limitů lidského poznání tak přispělo k pověstné *krizi historie*. Mezinárodní diskuse o tomto tématu, ač v západním prostředí nebyla motivována selháním marxismu, Grause zaujala hlavně proto, že se dotýkala znepokojivých otázek, které si kladl a kterými se zabýval v úvodní stati. Pozorná četba textu, jehož pojmenování propůjčilo název celé publikaci, přináší jedno velké překvapení. I když autor ostře kritizoval utopické koncepty, sociální inženýrství a zejména dějepisectví padesátých let, pojmy *marxismus*, *socialismus* a *komunismus* tu, pokud se nemýlím, vůbec nenajdeme, možná i s ohledem na cenzurní dohled. Stejně tak chybí sebemenší náznak konkrétně zaměřené sebekritiky. Jakoby se Graus důsledně odštíhl od své minulosti, a tím od podstatné části svého života i práce, a znovu nedočkavě spěchal spoluvytvářet nové, zatím spíše jen tušené paradigma, které by mu poskytlo opětovnou víru v lidstvo, vědu i sebe samého. Nepřímo tak potvrdil postřeh svého generačního souputníka Thomase S. Kuhna, podle něhož se

18 Karel HRUBÝ, *První desetiletí Československého časopisu historického (1953–1962)*, ČsČH 97, 1999, s. 780–802, zvláště s. 796; TÝŽ, *Zkušenost omylu. Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického zajetí*, Soudobé dějiny 11, 2004, s. 61–82 (zde na s. 76–78 analýza příspěvku v *Naší živé i mrtvé minulosti*).

19 Grausova náchyllost k velkým ideologiím vyplývá i z jeho životopisu, který podala N. MORÁVKOVÁ, *František Graus*, s. 17–43. Obdobně Zdeněk ŠILHÁNEK, *František Graus: Osobnost poznamenaná dobou?* in: *Historikem ve dvacátém století I.* František Graus. Sborník textů ze studentského kolokvia, Plzeň 2009, s. 17–20, zde s. 18.

změny vědeckého paradigmatu neuskutečňují krok za krokem, nýbrž naráz. Jinak nenastanou.²⁰

Snad i proto jsou Grausova stanoviska tak kategorická. Rozcházel se totiž nejen s marxistickým chápáním dějin, nýbrž s celou českou historiografií, jak se formovala od časů národního obrození. Osvobozující řez vedl hluboko, tak aby bolel. Zvláště důrazně se autor distancoval od Františka Palackého, zakladatele moderního českého dějepisectví. Podle Grausova mínění nebylo nadále myslitelné budovat prestiž historiků a historiografie prostřednictvím oprášených a přežilých konceptů, neodpovídajících na aktuální výzvy přítomnosti a nepředjímajících budoucnost. Nezbyvá tudíž nic jiného než znovu definovat úlohu historiografie a oprostít se od zátěže apriorismů, s nimiž vědecké společenství i široká veřejnost k dějinám přistupují. V praxi to znamená odmítnout chápání lineárního vzestupného vývoje společnosti, jednoduše řečeno naivní představu *pokroku*,²¹ opustit „sterilní“ obrozensko(romanticko)-marxistický koncept českých dějin, jejichž osu tvoří historie českého národa chápaného v kulturně-etnickém výměru,²² zřítí se účelově vybíraných a politicky zneužívaných tradic (dějiny ve skutečnosti „dělíme jako celek vznešený i hrůzný“ a všichni jsme „současně potomci i předkové, ať se nám to líbí, či nikoliv“),²³ překonat izolacionismus a začlenit české dějiny do evropského a světového kontextu.²⁴ Bez splnění těchto postulátů česká historiografie neobstojí v rychle se propojujícím světě a v krystalizující *světové kultuře*,²⁵ dnes bychom asi řekli v procesu globalizace. Ta má i svou děsivou „orwellovskou“ komponentu, „zrůdný ideál technizace společnosti, kde normalizovaní jedinci jako součástky stroje jsou manipulováni inženýry lidských duší [...]“.²⁶ I na slavný román *1984* Graus v jedné ze svých tehdejších prací odkazuje.²⁷

20 Thomas S. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*, Praha 1997, s. 150. Grausův rozchod s marxismem a komunismem byl natolik důkladný, že o jeho někdejší názorové orientaci nic nevěděli jeho spolupracovníci a studenti v Německu i ve Švýcarsku, kde soustavně působil od podzimu 1969. Viz Martin NODL, *Živá a mrtvá minulost Františka Grause*, in: František Graus, *Živá minulost. Středověké tradice a představy o středověku*, Praha 2017, s. 408–417, zvláště s. 410.

21 F. GRAUS, *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 16.

22 Ibidem, s. 17–19.

23 Ibidem, s. 10.

24 Ibidem, s. 20–22, 25.

25 Ibidem, s. 23–24.

26 Ibidem, s. 24.

27 František GRAUS, *Současná krize našeho historického vědomí*, ČsČH 16, 1968, s. 485–504, zde s. 502, pozn. 37. Úvahu o této stati zveřejnil Jaroslav MAREK [recenze], *Časopis Matice moravské (ČMM)* 88, 1969, s. 299–302.

Grausův příspěvek v mnoha ohledech vyzníval vizionářsky a tento náboj v něm cítíme ještě po desetiletích. Předešel totiž svůj čas. Nadějný vývoj se počátkem roku 1969 nadlouho zastavil a česká historiografie i česká společnost se s autorovými výzvami musely vyrovnávat až po listopadu 1989, ovšem už bez jeho účasti. Nový začátek, o který v letech 1965 – 1968 usiloval, nemohl Graus uskutečnit v normalizovaném Československu. Jeho rozchod s minulostí, výsledek upřímné vnitřní katarze, byl definitivní.²⁸

V souvislosti s úvodní statí zbývá zodpovědět otázku, do jaké míry se v ní už hlásí *postmoderna*, o které u nás v letech 1967–1969 asi nikdo neměl tušení. Při povrchním čtení hlavních tezí zdánlivě nikoliv. Leč přesto je zde přítomna. Úzce s ní souvisí již pojmy *krize historie* a *krize historického vědomí*, které Graus vnesl do české diskuse a s nimiž programově operoval.²⁹ Ačkoliv sám vědeckost historiografie, na rozdíl od roduvěrných postmodernistů, nezpochybňoval, problematizování ikonických postav, kanonických textů a kanonických řad, na nichž spočívá historická paměť, nedůvěra ke klíčovým pojmům (zejména ke slovu *národ*) i dekonstruktivní postupy, jež uplatnil v řadě studií z konce šedesátých let a poté v knize *Lebendige Vergangenheit*, vypovídají o dílčím souznění s krystalizující postmodernou.³⁰

Byl to také Graus, který se jako první český historik odvolával již v létě 1968 na zásadní pojednání *The Burden of History* z pera amerického učence Haydena Whitea,³¹ obdivovatele strukturalismu a jednoho z protagonistů postmoderního myšlení v historické vědě.³² Oba muže trápila *krize historie*, oba z ní hledali východisko a oba

28 Na tomto místě se přímo nabízí paralela s jiným slavným exulantem Milanem Kunderou, který po rozchodu s komunistickou utopií zavrhl bez rozdílu všechny velké ideologie, neboť devastují lidské vztahy i přirozený svět. Viz Milan KUNDERA, *Nesnesitelná lehkost bytí*, Toronto 1985.

29 František GRAUS, *Minulost – úkol, nebo mýtus?*, s. 1, 3; TÝŽ, *Současná krize*, s. 485–504. Polemicky k první statí Josef HANZAL, *Nacionalismus a historická kontinuita*, Literární noviny 16, 1967, č. 32, s. 3.

30 František GRAUS, *Kněžna Libuše – od postavy báje k národnímu symbolu*, ČsČH 17, 1969, s. 817–844; TÝŽ, *Die Herrschersagen des Mittelalters als Geschichtsquelle*, Archiv für Kulturgeschichte 51, 1969, s. 65–93; TÝŽ, *Lebendige Vergangenheit. Überlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom Mittelalter*, Köln – Wien 1975.

31 Hayden WHITE, *The Burden of History*, History and Theory 5, 1966, s. 111–134 (český překlad *Břemeno historie*, in: Hayden White, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha 2010, s. 39–67). Blíže Petr ČORNEJ, *White nezměnil dějiny, ale pohled na ně (Doslov)*, in: H. White, *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*, Brno 2011, s. 575–600, zvláště s. 576–581 (přetištěno in: Petr Čornej, *Historici, historiografie a dějepis. Studie, črty, eseje*, Praha 2016, s. 440–463).

32 F. GRAUS, *Současná krize*, s. 486 (poznámka 2), 493 (poznámka 21).

přítom věřili humanistickým ideálům. To vše říkám s vědomím, že se Graus v exilu poměrně záhy odpoutal od strukturalismu i od koketování s postmodernou a zakotvil v bezpečí empirie a srovnávacích analýz.³³ Jeho vědecký příběh nicméně dokládá oprávněnost teze vyslovené na počátku mého zamýšlení. Česká věda i české umění zjevně tvořily organickou složku euroatlantické duchovní atmosféry druhé poloviny šedesátých let. Ostatně až s časovým odstupem jsme zjistili, že se tehdy zrodil i první český postmoderní román, Páralovi *Milenci a vrazi*, s téměř padesátiletým předstihem prorocky anticipující rozsáhlou migrační krizí.³⁴

Ačkoliv i eseje dalších autorů vyrostly z touhy předložit nové a odvážné zpracování zadaného tématu, nejednou postrádají Grausovu vzrušenou údernost, tryskající z bytostné vnitřní potřeby. Úvodní stať jim posloužila spíš jako instrukce, v jejímž rámci se soustředili na analýzu pojmů *národ*, *stát* a *lid*. Platí to zejména o Dušanu Třeštíkově (1933–2007),³⁵ který víceméně resumoval badatelské výsledky svých knih o Kosmově kronice.³⁶ V polemice s romantickými a romantizujícími výklady ozřejmil kořeny představ o mytickém zlatém věku i o genezi národů a států, zrozených v období raného středověku. Toto vysvětlení bylo z hlediska předpokládaných adresátů důležité, neboť je upozorňovalo, že stát není identický s národem a že ne každý národ dospěje k organizovanému životu ve státní formě. Na druhé straně vzbuzovala již při prvním čtení mé pochybnosti Třeštíkovy identifikace středověkého českého národa s takzvaným politickým národem, tj. „malou skupinou lidí“, obklopující příslušníky vládnoucí dynastie a čítající maximálně několik tisíc osob.³⁷ Ačkoliv byl rozchod s kulturně-etnickou definicí národa jednou z ústředních tezí *Naší živé i mrtvé minulosti*, zužování národa pouze na vrstvy disponující politickými právy se mi jevilo problematické i z čistě logických důvodů. Český národ by pak, striktně vzato, existoval až od počátku 20. století, kdy bylo prosazeno všeobecné hlasovací právo, a to by ještě do něj nepatřily osoby mladší 24 let a ženy.³⁸ Definovat národ především na základě politických

33 F. ŠMAHEL, *František Graus (14. 12. 1921 – 1. 5. 1989)*, Mediaevalia Historica Bohemica 1, 1991, s. 515–518, zvláště s. 517.

34 Vladimír PÁRAL, *Milenci a vrazi. Magazin ukájení před rokem 2000*, Praha 1969 (dílo vznikalo v letech 1966–1968).

35 Dušan TŘEŠTÍK, *Věk zlatý a železný*, in: *Naše živá a mrtvá minulost*, s. 26–43.

36 Dušan TŘEŠTÍK, *Kosmas*, Praha 1966; TÝŽ, *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepiscetví a politického myšlení*, Praha 1968.

37 Dušan TŘEŠTÍK, *Věk zlatý a železný*, s. 40.

38 V naznačeném směru autor skutečně své úvahy rozvíjí. „Tito lidé,“ říká Třeštík o zdrcující většině obyvatel raně středověkého českého státu, „nebyli národem, stali se jím až jejich potomci, naši pradědové v 19. století, v bojích o sociální, politickou a národnostní spravedlnost.“ Ibidem, s. 42.

(respektive občanských) práv není v oblastech východně od Rýna zrovna schůdná cesta, na což v diskusích vedených na konci šedesátých let upozorňovali na půdě Historického klubu a Socialistické akademie historikové o jednu až dvě generace starší než Třeštk.

Dostávám se k příspěvku, který mě už při prvním čtení okouznil a který natrvalo předurčil můj pohled na husitskou epochu. Bořil totiž oficiální marxisticko-stalinistickou koncepci, které jsem, zasažen četbou Aloise Jiráska, nevěřil ani v letech dětství, natož v citlivém čase dospívání. Pojednání Františka Šmahela (* 1934) *Vzdálená minulost husitství*, naplňující i nespornou literární úrovní náročný žánr eseje, jsem proto doslova hltal.³⁹ Dokonce mi nevadilo, že v něm nechybí víra v objektivní poznání minulosti a v dějinný pokrok, ačkoliv z podstaty jsem (a vždy jsem byl) dějinný i životní pesimista. Ba nevadilo mi ani, že autor užívá marxistickou argumentaci, jakkoliv vedenou ze zřetelně revizionistických pozic. Zpětně si uvědomme, že psal v roce 1967, kdy uvnitř komunistické strany probíhaly ostré politické a ideové střety, aniž bylo zřejmé, který mocenský blok se prosadí. Jistá opatrnost při revizi, ba vyvracení marxisticky dogmatických názorů na husitství byla proto na místě, nehledě na dvě snadno přehlédnutelné, leč důležité okolnosti. Šmahel neadresně, leč zcela jasně polemizoval se svými nadřízenými, tehdejšími řediteli Historického ústavu ČSAV Josefem Mackem i s Františkem Grausem, jehož velkorysostí si však mohl být naštěstí jist. A aby nebylo mýlky. K marxismu jako otevřenému systému se tehdy autor eseje hlásil, byť jeho meze očividně překračoval.

Antidogmatické pojetí husitství prozrazuje již název stati. Šmahel v něm odmítl aktualizaci i politizaci husitského období s vědomím, že v průběhu 19. a 20. století napáchaly více škod než užitku a ztížily možnost jeho bezpředsudečného, leč přesto vzrušujícího poznávání. Konečně dozrál čas, abychom k husitství přistupovali bez pověr a iluzí.⁴⁰ V roce 1967 to již bylo víceméně možné. Jeden důkaz za všechny. Autor se programově zřekl termínu *husitské revoluční hnutí*, který v roce 1950 jako marxisticky obligatorní zavedli Macek s Grausem, a vrátil se k pojmu *husitská revoluce*, běžně užívanému v meziválečném období.⁴¹ Protidogmatický ráz měly též další Šmahelovy názory: rozchod s míněním o městské a venkovské chudíně jakožto

39 F. ŠMAHEL, *Vzdálená minulost husitství*, in: *Naše živá a mrtvá minulost*, s. 44–71.

40 *Ibidem*, s. 45–46.

41 „Mluví-li stále o husitské revoluci, plyne z toho, že souhrnu jevů tvořících vlastní jádro husitství přisuzují kvality revoluce, a nikoli pouhého revolučního hnutí.“ *Ibidem*, s. 58. Šíře k tomuto problému Petr ČORNEJ, *Husitská revoluce: nástin proměny pojmu v českém historickém myšlení a v dějinné paměti* (v tisku).

nejpokrokovější složce husitského spektra, přehodnocení významu kompaktát a rehabilitace Petra Chelčického jako vynikajícího, byť pacifistického myslitele.⁴² Neméně důležité bylo, že třiatřicetiletý historik z pozic znalce kulturních dějin prosazoval široké časové vymezení husitské epochy, ohraničené na jedné straně Husovým vystoupením v Betlémě (1402) a na straně druhé smrtí „husitského“ krále Jiřího (1471).⁴³ Tím se do husitského věku znovu začleňovalo poděbradské období (marxisty padesátých let vnímané jako první krok k opětovnému upevnění feudalismu), tedy periodizace, již se dějiny umění a dějiny literatury nikdy nevzdaly.⁴⁴ Mohl bych pochopitelně u této koncepční eseje prodlévat déle, nicméně se spokojím s malým povzdechnutím. Zůstal jsem jejímu programovému zaměření věrný po celý badatelský život, přestože se František Šmahel ubíral později trochu jiným směrem, než jsem si v koutku duše přál.

V případě Josefa Petráně (1930–2017) tonu v rozpacích. Nevěděl jsem si s jeho obsáhlým textem rady napoprvé a o mnoho moudřejší nejsem, při vši úctě a obdivu k svému učiteli, ani dnes. Petráň nepochybně splnil, jak vyvstává z názvu (*Lid a národ v pobělohorském labyrintu*),⁴⁵ svěřený úkol. Celou úvahu však poznamenala všudypřítomná tenze mezi novými přístupy i využitím starších nemarxistických podnětů na jedné straně a aplikací marxistických kritérií na straně druhé. Toto napětí se výrazně projevilo v terminologické rovině. Vedle tehdy ještě neobvyklých pojmů, jakým byl *manýrismus*, frekventovaný spíše v zahraniční produkci i v dějinách umění, tu nacházíme slova ze strukturalistického lexika, například *skladebnost*, prozrazující ohlas prací Josefa Ludvíka Fischera a Františka Kutnara,⁴⁶ i dobová obrazná pojmenování (*labyrint*), postihující dějinnou skutečnost mnohdy adekvátněji než odtažité teoretické definice. Vnímavému oku neuniknou ani postřehy o dobové *mentalitě*.

42 F. ŠMAHEL, *Vzdálená minulost*, s. 49–52, 60–61, 67.

43 *Ibidem*, s. 58–60, 68–69.

44 Více Petr ČORNEJ, *Poděbradská éra: pojmenování, výměr, problémy*, in: Marin Šandera – Zdeněk Beran a kol., *Poděbradská éra v zemích České koruny*, Praha 2016, s. 8–20.

45 *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 72–106 (přetisk in: J. Petráň, *České dějiny ve znamení kultury*, s. 204–223).

46 Oba jmenovaní proslovili na jaře 1968 hlavní referáty na velké konferenci o strukturalismu, uspořádané v Brně. Viz Josef Ludvík FISCHER, *Skladebná filosofie, strukturalismus a dialektika*, *Filosofický časopis* 17, 1969, s. 13–27; František KUTNAR, *K otázce struktury historického faktu*, *ibidem*, s. 28–32 (autorovo chápání historického faktu a strukturní analýzy historické skutečnosti byly podstatně propracovanější než první strukturalistické náběhy přispěvatelů „zelené knížky“). Blíže Veronika STŘEDOVÁ, *František Kutnar a strukturalismus v interpretaci sociálních a hospodářských dějin*, Praha 2009.

Na rozdíl od francouzské školy Annales, jejíž podněty česká historiografie (i díky Grausovi, Šmahelovi, Válkovi či Markovi) rychle vstřebávala,⁴⁷ mluví Petráň (i někteří další autoři „zelené knížky“) netoliko o mentalitě skupinové, nýbrž o mentalitě „osob i skupin“.⁴⁸ Poněkud jinak je tomu s pojmem *krize*, vztaženým k charakteristice 17. století. Ačkoliv se toto označení v souvislosti se 17. věkem běžně objevovalo v tehdejší marxistické a nemarxistické vědecké literatuře,⁴⁹ přece jen marxistická historiografie slovo *krize* nadužívala, až se jeho vlastní smysl vytrácel. Někdy se zdá, jakoby celé české (ale i evropské a světové dějiny) nebyly ničím jiným než pásmem permanentních krizí. V jisté míře se z tohoto osidla nedokázala vymanit ani *Naše živá i mrtvá minulost*. Totéž se dá říci o pojmu *feudalismus*, jehož marxistického vymezení se Petráň držel,⁵⁰ i když dobový trend se vracel k termínům *středověk* a *raný novověk*. Především Grausovy texty jsou v tomto směru výmluvné.⁵¹

Ústřední pozornost nicméně autor věnoval pojům *lid* a *národ*, přičemž *stát* zůstal symptomaticky v ústraní. Rozpaky domácí (nejen marxistické) historiografie ve vztahu k českému pobělohorskému státu, začleněnému do habsburské středoevropské monarchie, se nepodařilo ani vyjasnit, ani překonat. Kategorie *lidu* a *národa* pojal Petráň v zásadě marxisticky. *Lid*, tj. masu neprivilegovaného obyvatelstva, staví (shodně jako Třeštík) proti *politickému národu*, omezenému na příslušníky stavovské společnosti, hlásící se převážně k principu zemského patriotismu.⁵² Nevzal tedy příliš v potaz, ač ji cituje, známou Komenského definici národa,⁵³ živou v kruzích české inteligence, leč podle Petráně výsostně ideologickou. *Lid* v Petráňově pojednání vystupuje jako anacionální entita bez širšího rozhledu, nicméně schopná

47 Martin NODL, *Otázky recepce francouzské historiografie v českém prostředí: totální dějiny, dlouhé trvání a mentality*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích (Cahiers du CEFRES n° 29), Praha 2003, s. 95–132, zvláště s. 118–119, 128–130; Jaroslav MAREK – František ŠMAHEL, *Škola Annales v zrcadle českého dějepiscetví*, ČČH 97, 1999, s. 1–18.

48 Josef PETRÁŇ, *Lid a národ v pobělohorském labyrintu*, s. 75.

49 Stačí nahlédnout do seznamu literatury v známé práci Miroslav HROCH – Josef PETRÁŇ, *17. století – krize feudální společnosti?* Praha 1976, s. 303–304.

50 J. PETRÁŇ, *Lid a národ*, s. 77–79.

51 Například František GRAUS, *Krize středověku a husitství*, ČsČH 17, 1969, s. 507–526; TÝŽ, *Das Spätmittelalter als Krisenzeit. Ein Literaturbericht als Zwischenbilanz*, Mediaevalia Bohemica. Supplementum 1 (1969). Zaregistroval to i Roman HORA, *František Graus*, in: Historikem ve dvacátém století I. František Graus, s. 29–32, zde s. 30.

52 J. PETRÁŇ, *Lid a národ*, s. 93.

53 Ibidem, s. 82.

pozoruhodné „kulturní tvořivosti“.⁵⁴ Tyto teze autor později zopakoval ve svých knihách o selských povstáních,⁵⁵ ale také zde zastával skeptický náhled k národnímu cítění i k širšímu obzoru selských vrstev. V tom se lišil od Františka Kutnara.⁵⁶ Přitom oba muži minulost i současnost české vesnice znali více než důvěrně.

Miroslav Hroch (* 1932) nazval svou statí provokativně *Vlastenci bez národa*, aby tak podtrhl stěžejní podíl kulturní elity při konstituování moderního českého národa, tj. pospolitosti národně uvědomělých občanů.⁵⁷ V hutné zkratce tu představil výsledky svého objevného a na rozsáhlé pramenné základně koncipovaného výzkumu, který zasadil české národní obrození (pojímané jako sociální proces) do kontextu formování moderních evropských, zvláště „malých“ národů.⁵⁸ Hrochovy názory, od druhé poloviny šedesátých let mnohokrát publikované, rozšiřované a zpřesňované, jsou obecně známé, ve své době však překvapily až scientistními metodami, jejichž přesvědčivost násobilo množství statistických údajů a srovnávacích tabulek, do eseje ovšem nezařazených. Autor především využil sociologických postupů, čímž se přihlásil k vědě v zemích sovětského bloku donedávna zavrhané, nicméně od poloviny šedesátých let právě proto neobyčejně atraktivní.⁵⁹ Zjevná je též inspirace strukturalismem a přímo instruktivně pak vyznívají aplikace srovnávací metody, umožňující dospět k (relativně) spolehlivým poznatkům. V případě Hrochova článku si neodpustím poznámku na okraj. Až do listopadu 2017 jsem se žil v přesvědčení, že můj přítel Vladimír Macura vybudoval koncept zrodu moderního českého národa inspirovan Huizingovým spisem *Homo ludens*.⁶⁰ Jak jinak by ho napadlo interpretovat

54 Ibidem, s. 96–97. Toto pojetí autor paralelně a svým způsobem zřetelněji formuloval v polemice s Mirkem Novákem, který slovo *lid* chápal v tradičním idealizovaném výměru a postavil jej do kontrastu se slovem *masy*. Viz Mírko NOVÁK, *Masy, lid, národ*, Literární noviny 16, 1967, č. 29, s. 3; Josef PETRÁŇ, *Lid-modla a lid dějin*, Literární noviny 16, 1967, č. 32, s. 3.

55 Josef PETRÁŇ, *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*, Praha 1973; TÝŽ, *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*, Praha 1975.

56 František KUTNAR, *Komenského pojetí národa a jeho poměr k současným a pozdějším výměrům*, Acta Comeniana 19, 1960, s. 225–230; TÝŽ, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu české doby obrozenské*, Praha 2003, s. 42–49.

57 *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 107–135.

58 Miroslav HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha 1968.

59 V této souvislosti připomínám některé tehdejší Šmahelovy práce. Viz například F. ŠMAHEL, *Pražské předrevoluční studentstvo v předrevolučním období 1399–1419. Statistickosociologická studie* (Rozpravy Československé akademie věd, Řada společenských věd 77, sešit 3), Praha 1967.

60 Vladimír MACURA, *Ideál, hra a mystifikace v české obrozenské kultuře*, Slavia 52, 1983, s. 35–43; TÝŽ, *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*, Praha 1983; Johan HUIZINGA, *Homo*

české obrození jako hru nepočteného kruhu inteligence, která stvořila kulturní a politický národ? Po letech musím své mínění korigovat. Princip *hry* se několikrát objevuje i v Hrochově stati,⁶¹ kterou Macura prokazatelně četl a s jejímž autorem vedl ne jeden dialog. Miroslav Hroch však nikdy úlohu *hry* v českém obrození neabsolutizoval v takové míře jako jeho o třináct let mladší kolega.

Při charakteristice eseje Jiřího Kořalky (1931 – 2015) *Národ bez státu*⁶² se musím přiznat k další své nedostatečnosti. Při prvním i druhém čtení jsem její přínos nedocenil, zatímco nyní ji považuji za jeden z nejlepších a nejvyváženějších příspěvků celé knihy.⁶³ Důvod, proč jsem kvality textu nerozpoznal hned, shledávám v dějepisné výuce, která 19. století redukovala na průmyslovou revoluci a dějiny dělnického hnutí, zatímco jeho ostatní složky ostentativně pomíjela. Teprve v okamžiku, kdy jsem byl nucen do 19. věku sám badatelsky nahlédnout, se situace změnila a já začal vnímat vůni i barvy této pozoruhodné doby. Můj zájem pak prohloubily přátelské kontakty s lidmi, jimž se 19. století stalo vědeckým osudem, na předním místě také s Jiřím Kořalkou. Jeho stať prozrazuje člověka, který své téma brilantně ovládá a veden bezpečnou znalostí pramenů i porozuměním pro jednotlivé vrstvy složité reality nahlíží problematiku „zevnitř“. To mu umožnilo vyvarovat se zjednodušujících pohledů a postihnout vybraná témata vyváženě a plasticky, ať již se dotýká vztahů mezi jednotlivými národy v podunajské monarchii (zvláště mezi Čechy a Němci), silící protikladnosti státního a národního života, české snahy o dosažení politické svébytnosti, působení T. G. Masaryka, poměrů v socialistickém hnutí i dalších otázek.⁶⁴

Do autorova zorného úhlu vstupují i problémy dlouho programově marginalizované, leč důležité (pozice české šlechty, prorakouský aktivismus, vztah k císaři). Také Kořalkovo pojetí národa se mi zdá citlivější než u jiných autorů, když kromě kulturně-etnického a politického aspektu zdůrazňuje jako rozhodující

ludens. O původu kultury ve bře, Praha 1971. O Huizingovi a jeho uvedené knize napsal Macura i obsáhlé heslo. Viz mc (= Vladimír MACURA), *Huizinga, Johan*, in: Průvodce po světové literární teorii, edd. Milan Zeman – Vladimír Macura, Praha 1988, s. 187–192. K Macurovým pracím obsáhle Pavel JANOUŠEK, *Ten, který byl. Vladimír Macura mezi literaturou, vědou a brou. Úvod povahopisný*, Praha 2014, s. 217–235, 286.

61 M. HROCH, *Vlastenci bez národa*, s. 115, 129, 132.

62 *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 136–157.

63 Shodný názor vyslovil již K. SCHWARZENBERG, *Naše živá i mrtvá minulost*, s. 95. S jeho recenzí jsem se seznámil, díky ochotě kolegy Jana Mervarta, jemuž zde velmi děkuji, až 29. ledna 2018, tedy dva měsíce po dokončení první verze této stati.

64 Jiří KOŘALKA, *Národ bez státu*, s. 144, 145, 150.

kritérium vědomou příslušnost individua k národnímu celku.⁶⁵ Blahodárně se tu projevil fakt, že se otázkou moderního národa soustavně zabýval.⁶⁶ V době vzniku knihy působily jistě atraktivně pasáže analyzující typické rysy české národní povahy,⁶⁷ současného historika však asi více upoutá teoretický základ, z něhož text vyrůstá (dnes již běžné vymezení „dlouhého“ 19. století, uplatnění komparačního hlediska), i pro autora symptomatický akcent na vědecký přínos vlastní generace, tj. i sebe samého. Jeho stať názorně ilustruje, jak dalece se v porovnání s padesátými lety rozšířila paleta sledovaných témat a jak pronikavě se změnila badatelská optika i způsob interpretace.

Nejsem sám, kdo soudí, že se pojednání Bedřicha Loewensteina (1929–2017) o českém pravicovém radikalismu v období první světové války z množiny příspěvků tematicky vymyká.⁶⁸ Na příkladu Lva Borského, Viktora Dyka a Rudolfa Medka si všímá vyhraněného českého nacionalismu, ale tento proud stál po roce 1918 spíše na okraji a zaměření hlavní linie československé politiky neurčoval, ale kritizoval. Autor tento fenomén zpracoval nejspíš v souvislosti se svým zájmem o německý nacionalismus i o genezi nacismu a původní zadání příliš nerespektoval.

Politicky asi nejvýbušnější příspěvek sepsala pro publikaci Věra Olivová.⁶⁹ Také ho na radu Františka Grause musela přejmenovat. Původně zvolený název *Svoboda nad propastí* proti své vůli nahradila titulem *Svoboda mezi válkami*. K dílčím úpravám došlo i v textu.⁷⁰ Obavy z cenzury byly v neujasněných politických poměrech roku 1967 pořád značné.⁷¹ Bez ohledu na tyto okolnosti i dobově podmíněnou terminologii (*buržoazně demokratický režim*) vyzněl esej jako pozitivní ocenění první Československé republiky v rovině politické, kulturní a částečně též sociální. Většinu jejích pamětníků, kteří tehdy tvořili přibližně polovinu české populace,⁷² by četba stati jistě potěšila a chápali by ji jako součást snah o spravedlivější zhodnocení významu meziválečného státu. Pozornost, kterou období první republiky po roce

65 *Ibidem*, s. 138.

66 Jiří KOŘALKA, *Co je národ?*, Praha 1969.

67 J. KOŘALKA, *Národ bez státu*, s. 154.

68 Bedřich LOEWENSTEIN, *Český pravicový radikalismus a první světová válka*, in: *Naše živá a mrtvá minulost*, s. 158–184.

69 Věra OLIVOVÁ *Svoboda mezi válkami*, *ibidem*, s. 185–209.

70 V. OLIVOVÁ, *Spolupráce s Františkem Grausem*, s. 20.

71 Michal WÖGERBAUER – Petr PÍŠA – Petr ŠÁMAL – Pavel JANÁČEK a kol., *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek II (1938–2014)*, Praha 2015, s. 1148–1154.

72 Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Jiří MUSIL – Milan STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 399.

1965 v kulturní veřejnosti vzbuzovalo, byla impozantní. Například v pravidelné rubrice *O kom se mluví?*, která vycházela v měsíčníku *My*, zaměřeném na generaci dvacetiletých, se v žebříčku deseti nejfrekventovanějších osobností objevují během roku 1967 pravidelně umělecké (či s uměním spjaté) veličiny meziválečného období (Karel Čapek 12, Vítězslav Nezval 10, Franz Kafka 8, F. X. Šalda 5, E. F. Burian 3, Karel Teige a František Halas 2 umístění), v samotném závěru pak i politik T. G. Masaryk, jehož čas přišel v následujícím ročníku.⁷³ Toto zjištění jen potvrzuje kulturní tendence dotčené v úvodu mého článku.

Podle Věry Olivové spočívala první republika na třech nosných pilířích. Prvním byl buržoazně demokratický politický systém, druhým spojenecké sepětí se západní Evropou, především s Francií, a třetím zakotvení v středoevropském prostoru prostřednictvím Malé dohody. Stabilita a úspěšnost mladého státu, jehož jádrem byly historické země Koruny české, závisela na rozložení mezinárodních sil. Jakmile došlo k narušení rovnovážného stavu a k oslabení versailleského systému, zůstalo Československo osamoceno a nikdo (tedy ani Sovětský svaz, jak čteme mezi řádky) mu nepřišel na pomoc. Na konferenci, konané u příležitosti 50. výročí republiky, to již autorka řekla naplno. Stručnost stati nepochybně přispěla, navzdory dodatečným úpravám, k vyostření hlavních tezí, přece jen utlumeným v rozsáhlejších syntetických pracích, v nichž tehdy Olivová zužitkovala své dlouhodobé výzkumy.⁷⁴

Rekapitulací osmi esejů se bohatství knihy nevyčerpává. Protože nechci příspěvek protahovat, zastavím se pouze u jednoho aspektu. V rámci jednotlivých statí zaznívají jen neadresné kritiky, které dnešní čtenář snadno přehlédne. I tak je zajímavé vědět, proti komu směřují. Vesměs se týkají tehdejších aktuálních vědeckých sporů. Dušan Třeštík polemizoval s Vladimírem Karbusickým a Oldřichem Králíkem, František Šmahel samozřejmě s Josefem Mackem i s Františkem Grausem, ale také s Robertem Kalivodou, Josefem Petráň s Mirkem Novákem a s Josefem Polišenským a v tomto výčtu bych mohl pokračovat.⁷⁵

Podstatně obtížnější je hodnotit význam a místo „zelené knížky“ v české historiografii. V případě vydání na podzim roku 1967, kdy byla dokončena, by zcela jistě vyvolala senzaci. Zasáhla však až do situace, kterou podstatně změnilo Pražské jaro 1968, srpnová intervence a Palachova oběť v lednu 1969. To, co vypadalo v roce

73 *My* 67, ročník 4, 1967, č. 1, s. 38; č. 2, s. 29; č. 3, s. 35; č. 4, s. 40; č. 5, s. 21; č. 6, s. 35; č. 7, s. 33; č. 8, s. 26; č. 9, s. 20; č. 10, s. 27; č. 11, s. 21; č. 12, s. 34.

74 Věra OLIVOVÁ – Robert KVAČEK, *Dějiny Československa od roku 1918 do roku 1945 (Učebnice pro pedagogické fakulty – IV. díl)*; Věra OLIVOVÁ, *Československo v rozrušené Evropě*, Praha 1968.

75 D. TŘEŠTÍK, *Věk zlatý a železný*, s. 29; F. ŠMAHEL, *Vzdálená minulost husitství*, s. 58; J. PETRÁŇ, *Lid a národ*, s. 88, 95–100.

1967 odvážně, působilo po pádu cenzury krotce a opatrnicky. Apel na opuštění kulturně-etnického chápání národa, jedna z ústředních tezí publikace, se pak ve vzrušených letech 1968 a 1969 zcela míjel se vzepětím národního cítění, ať již probuzeného rozkvetlými nadějemi, nebo reagujícího na vojenskou okupaci a první kroky zatím nesmělé normalizace.⁷⁶ Snad každý, kdo prožil ráno 21. srpna, kdo kráčel v tichém a důstojném průvodu za Palachovou rakví a kdo se zúčastnil v centru Prahy 28. března 1969 spontánních manifestací po vítězství československých hokejistů nad Sovětským svazem, se považoval za organickou součást poníženého a deptaného národa. Zbyněk Hejda měl pravdu, když upozorňoval, že se v těchto horečnatých chvílích „historie znovu dočkala konjunktury“ a že ve společnosti rezonovala „tataž historická schémata“ jako v druhé polovině 19. věku a po roce 1948, pouze jiným způsobem aktualizovaná a modifikovaná.⁷⁷ Mohu potvrdit, že zcela jinak na mě působil Vávrův film *Proti všem* (premiéra 1957) v první polovině šedesátých let a jinak při vysílání Československé televize na konci srpna 1968.

První recenzní ohlasy na publikaci ještě stihly poslední chvíle svobody slova, leč diskuse, která by byla tolik žádoucí, se rozběhla pouze v náznaku. Překvapilo mě, jak silně se shodují moje nynější postřehy s tehdejšími názory Josefa Války. Moravský historik na stránkách časopisu *Dějiny a současnost* publikaci samozřejmě přivítal, zastavil se však u tří závažných problémů.⁷⁸ Jedna z jeho výtek (dnes opět navýsost aktuální) směřovala proti „zbožnění“ metody, jež není samospasitelná, neboť hledání a nalézání pravdy netkví pouze v metodě. Druhá oponovala zúženému výměru pojmu *národ*, který nelze vnímat jen jako „sociálně a politicky organizované a uvědomující se společenství“, neboť v takovém případě by nezbyvalo nic jiného než označit ostatní obyvatele za „ne-národ“. Ostatně slovo *národ*, upozorňoval recenzent, v sobě implicitně obsahuje obyvatele určitého území či shodného jazyka. Za zjednodušenou a jednostrannou považoval Válka i kritiku Palackého a romantismu.⁷⁹ Sám za sebe mohu dodat, že mi zpětně vadí též jednoznačný odsudek mýtu, který pochopitelně není totožný s historickou pravdou, avšak tvoří součást dějinné skutečnosti a dodává člověku i určitému společenství jistotu tím, že ho udržuje v souřadnicích konkrétní civilizace.

Asi všechny, kdo *Naši živou i mrtvou minulostí* jen listovali, zarazila absence některých dějinných epoch. Chybí v ní například celý vrcholný středověk, tedy

76 Právě posílení národního vědomí proti násilí si od knížky sliboval J. VITULA v recenzi napsané pro deník *Lidová demokracie* 16. 4. 1969, s. 3.

77 Zbyněk HEJDA, *Tabu v české historiografii*, *Tvář* 1969, č. 4, s. 5–8, zde s. 5.

78 Josef VÁLKA, *Naše živá a mrtvá minulost*, *Dějiny a současnost* 11, 1969, č. 5, s. II–IV.

79 *Ibidem*, s. IV.

období od konce 11. do sklonku 14. století, včetně civilizačních a národnostních proměn 13. věku i vlády Karla IV. Nepřítomnost Otce vlasti lze vysvětlit osobní nechtí, kterou k němu Graus choval a již dal svého času průchod v prvním svazku *Přehledu československých dějin*.⁸⁰ Známy články Františka Kavky⁸¹ jeho stanovisko nezměnil. V případě posledních Přemyslovců a rovněž nezařazeného předbělhorského období logické vysvětlení postrádáme a jsme odsouzeni k spekulacím.⁸² Zato slovenská komponenta československých dějin v čase prosazení federativního uspořádání státu asi málokomu scházela.

Nejkritičtější šípy zasáhly „zelenou knížku“ z prostředí programově nemarkxistické inteligence. Zbyněk Hejda, vystudovaný filozof a historik, později chartista, publikoval v časopisu *Tvář* rozsáhlou úvahu, k níž ho vyprovokovaly eseje generačních vrstevníků. Především se ale vyjádřil ke Grausově vstupní stati. V ní dal za pravdu pouze názoru o zhoubnosti jediné závazné vědecké metody. Jinak se vyhranil snad proti všem klíčovým tezím. Autorovi především vytkl podléhání optickému klamu, neboť nepravostmi padesátých let nebyla zasažena celá kultura a celá historiografie, nýbrž jen povolená kultura a povolená historiografie. Díla nepohodlných umělců i vědců komunistický režim do veřejného prostoru jednoduše nepustil. Je sice pravda, parafrázuji Hejdu, že marxisté navazovali na Palackého, zároveň ale umlčovali mrtvého Josefa Pekaře i živého Zdeňka Kalistu, jehož spolu s dalšími zbavili „osobní, občanské svobody.“⁸³

Autor úvahy se opřel rovněž do Grausova pojetí dějinného vědomí, hodnot a historických tradic. Nikoliv nedostatek hodnot, ale opuštění tradičních hodnot způsobilo úpadek české historiografie, kterou z krize nevysvobodí přiznání k veškeré minulosti, ať dobré či špatné. Něco takového ani není myslitelné, protože dějinná paměť je selektivní, není schopna udržet všechno, a tak si z nepřeborného celku vybírá tradice, které se „jeví jako iniciativní a schopné růstu.“⁸⁴ Graus ostatně neříká pravdu, tvrdí-li, že pokrokové tradice byly ztotožněny s celou českou minulostí. „Vědělo se přece také o minulosti nežádoucí, velmi dobře se o ní vědělo a byla ostře

80 *Přehled československých dějin*, Díl I. Do roku 1848, red. Josef Macek – František Graus – Ján Tibuský, Praha 1958, s. 149–155.

81 František KAVKA, *Karel IV. a jeho doba*, *Dějiny a současnost* 5, 1963, č. 11–12, s. 5–12 (přetisk in: František Kavka, *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisce*, Praha 2002, s. 99–110).

82 Viz například Jaroslav MAREK [recenze], *Naše živá i mrtvá minulost. 8 esejí o českých dějinách*, ČMM 89, 1970, s. 127–128.

83 Z. HEJDA, *Tabu v české historiografii*, *Tvář* 1969, č. 4, s. 7.

84 Z. HEJDA, *Tabu v české historiografii*, *Tvář* 1969, č. 5, 1–5, zde s. 4.

odmítána se všemi neblahými důsledky pro ty, kdo by pro sebe takovou minulost chtěli považovat za tradici.“⁸⁵ Grausovu výzvu k vytvoření nové hodnotové stupnice, která by stála u vzniku nového dějinného konceptu, smetl Hejda jako vágní a zbytečnou. Opravdu živá historie se totiž rodí pouze z historikovy vůle po pravdě. Graus Hejdovo zamyšlení četl. Nekomentoval je, pouze na jednom místě učinil tři vykřičníky...⁸⁶

Nemlčel ani třiaosmdesátiletý Jan Slavík, jehož Graus v době vrcholících politických procesů nazval protisovětským štváčem.⁸⁷ Nad „zelenou knížkou“ se měl ve skutečnosti radovat, protože znamenala satisfakci sociologického přístupu i výzkumu sémantické proměny pojmů, tedy metod, které ve třicátých letech uplatňoval, a to i při studiu raného a vrcholného středověku.⁸⁸ Zadostiučinění ale neprožíval. Své výhrady shrnul do obsáhlého rukopisu, v němž na publikaci nenechal nit suchou.⁸⁹ Staré rány se nezhojily a Slavík s Grausem společnou řeč nikdy nenalezli.⁹⁰

Dobové ohlasy a polemiky jsou sice barvitě a zajímavě, leč zavál je čas. Není však pochyb, že se *Naše živá i mrtvá minulost* zapsala do dějin české historiografie jako závažný a nepřehlédnutelný čin. S odstupem půlstoletí jí lze vyčítat leccos, především polovičitost, patrnou v oscilování mezi (jakkoliv kriticky pojímaným) marxismem a přitažlivými podněty západní historiografie. Tento rozpor, dodávám rychle, nebyl ale nepřekročitelný, protože i mnohé západní historické školy byly v šedesátých letech silně zasaženy levicovým myšlením. Pokud se přidržíme zásad přísného historismu, pak „zelená knížka“ vcelku věrně reflektuje stav tehdejšího (rozumí se oficiálního) českého dějepisce, jeho úsilí o emancipaci na politickém režimu i názorové směřování nesporně nadaných příslušníků mladší vědecké

85 *Ibidem*, s. 2–3.

86 Blíže N. MORÁVKOVÁ, *František Graus*, s. 257–260.

87 František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské I. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. stol.*, Praha 1953, s. 34–35, 43–44. Více k tomu Vratislav VANÍČEK, *František Graus jako ambivalentní symbol rozporné cesty české historiografie*, in: František Graus – člověk a historik, s. 133–139, zvláště s. 133–134.

88 Jan SLAVÍK, *Vznik českého národa. Úvod do českých dějin, I. Národ v době družinné*, Praha 1946; *II. Národ a města*, Praha 1948. K tomu Martin NODL, *Jan Slavík a Vznik českého národa mezi metodologií, politikou a ideologií*, in: *Život plný střetů. Dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978)*, edd. Lukáš Babka – Petr Roubal, Praha – Červený Kostelec 2009, s. 47–57.

89 Blíže Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, Praha – Jinočany 2002, s. 153–154.

90 O přetrvávající napětí mezi Grausem (i Mackem) a Slavíkem na sklonku šedesátých let Antonín KOSTLÁN, *František Graus (1921–1989). Přehled základních životních dat*, in: František Graus – člověk a historik, s. 149–190, zvláště s. 168–172.

generace. Autoři marxismus sice v roce 1967 neopouštěli, snažili se opírat o jeho zdánlivě prověřené principy, zároveň ale razantně překračovali praskající mantinely a orientací na interdisciplinaritu (fascinace sociologií), na aktuální vědecké směry (strukturalismus) i na moderní nosné metody (komparační postupy, historická sémantika) beze vší pochybnosti inklinovali k západnímu pojetí historické vědy.

Výrazem tendence překonat mezinárodní izolaci byla i snaha zasadit českou historii důsledně do evropského a světového rámce, byť k sepsání Grausem plánovaných pětidílných světových dějin z objektivních důvodů nedošlo.⁹¹ Chápejme proto „zelenou knihu“ jako milník, který ukazuje, kudy se mohla česká historiografie ubírat, kdyby jí to dějiny dovolily. Původní ambice, tj. oslovit vzdělanou veřejnost a přesvědčit ji o užitečnosti historické vědy, se však naplnit nepodařilo. Bránil tomu nízký náklad a samozřejmě také události, které se řítily na českou společnost a s nimiž se pod tlakem vyrovnávala. Čelit nepříznivému dění museli i autoři; šest z nich zanedlouho pocítilo na své kůži represe normalizačního režimu. Na mnohé z bohatých podnětů, které *Naše živá i mrtvá minulost* přinesla, však čeští historikové nezapomněli ani po roce 1969, i když svobodně na ně navázali až po dvaceti letech.

***

Pravdivost rčení o knihách, které mají své osudy, se vztahuje i k mému exempláři „zelené knížky“. Dlouho jsem ji marně sháněl v knihkupectvích i v antikvariátech. V Praze prostě nebyla k dostání. Až zasáhla náhoda. V létě 1972 jsem po operaci slepého střeva ležel v pelhřimovské nemocnici, kde mě navštívila moje bývalá dívka. A přinesla mi *Naši živou i mrtvou minulost*. Na nepovšimnutý výtisk sedal déle než tři roky prach v pelhřimovském knihkupectví. Ne, dohromady jsme se už nedali, ale o kýženou publikaci jsem přišel po dvaceti letech. Tehdy jsem ji z pozice vysokoškolského učitele půjčil některému studentovi (či studentce) na pražské filozofické fakultě. Jak říkával profesor Josef Polišenský, knihy se nekradou, knihy se půjčují. V duchu jsem publikaci odepsal navždy. Jaké bylo moje překvapení, když mi na jedné akci První pražské pedagogické pivní peruti předala ztracenou knihu moje někdejší studentka a poté doktorandka Kateřina Bláhová (nyní Piorecká). Zakoupila ji v antikvariátu. Byl to opravdu postrádaný exemplář. Skvěl se v něm můj vlastnický podpis. Poté, co jsem výtisk v posledních týdnech pilně využíval,

91 F. GRAUS, *Světové dějiny a úkoly československé historiografie*, s. 527–528. K tomu Bohumil JIROUŠEK, *Světové dějiny v díle Františka Grause*, in: František Graus – člověk a historik, s. 89–98, zvláště s. 89–91.

se už rozpadá... Budiž i tento drobný střípek z osobní historie důkazem, co *Naše živá i mrtvá minulost* znamenala nejen pro mě. Jako by úsměvný příběh, vhodný do memoárů historika, jehož dráha se uzavírá, stvrzoval platnost Grausovy devízy o dějinách, kterým nikdy nemůžeme uniknout.⁹²

92 Studie vznikla jako součást projektu GAČR č. 17–11309S/410 Místa paměti v procesu formování české společnosti v 19. a na počátku 20. století.